

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017-2018 рр. НОВОЗНАЙДЕНИЙ ГЕРБ ПИЛИПА ОРЛИКА

Спеціально для "Гомону України"

**Проф. Зенон Когут (КІУС),
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС),
Юрій Ситий (Чернігівський університет)**

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

Під час війни в Україні умови для проведення розкопок у м. Батурині Чернігівської області лишаються несприятливими. Незважаючи на це історико-археологічні дослідження міста протягом 2017-18 рр. зробили значний прогрес.

18 років Батуринський проєкт спонсують Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньо-

турина 2016-18 рр. У 2005-17 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяла субсидії на розкопки цього міста.

З приємністю відзначимо найщедріших меценатів вивчення батуринських старожитностей, поетесу гетьманського роду Володимиру Василичин (літературні псевдоніми Міра Гармаш та І. Жак) і її чоловіка, мистця Романа Василичина з Філядельфії. Письменниці Лідія

Новий буклет авторів цієї статті, опублікований Видавництвом «Гомін України» 2018 р. (32 стор., 62 кольорові ілюстрації).

вічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. 2017 р. КІУС підтримав вивчення Батурина козацької доби грантом з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців. Колишній директор цього інституту, провідний історик гетьманської держави проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Батуринського проєкту. Президентом Дослідного Інституту «Україніка» є виконавчий директор Крайової Управи Ліги Українців Канади мгр Орест Стеців.

Щира подяка належиться Східноєвропейському Дослідному Інституту ім. Вячеслава Липинського у м. Філядельфії та Фондові Катедр Українознавства при Гарвардському університеті за щедрі гранти на археологічні дослідження Ба-

Палій з Торонта, яка щорічно підтримує розкопки у Батурині з 2001 р., склала надзвичайно щедрю пожертву на їхнє продовження цього року.

У 2017-18 рр. історико-археологічні студії Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Роман Медик), Ліга Українців Канади – відділ у Торонті (голова Борис Михайлець), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), Союз Українок Канади – відділ ім. св. княгині Ольги при Українській Православній Катедрі св. Володимира у Торонті (голова Віра Мельник), Кредитова Спілка «Будучність» (персональні подяки головному управителю Оксані Прометей» (голова мгр Марія Шкамбара), Українська Креди-

това Спілка (головний управитель Тарас Підзameцький), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та аптека “Healing Source Integrative Pharmacy” (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті.

З пошаною оприлюднюємо імена приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах Америки, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2017-18 рр. Це є вельмишановні д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Оленка й Славка Негрич, мгр Анна Троян, д-р Юрій Рева, Мирон і Олена Дилинські, д-р Ернест Евашук, Роман та Дарія Пількови, Михайло Гуцман, Віра Мельник, Володимир і Христина Кудрики, Євгенія та Богдан Мельничуки, Іван і Наталя Ємці, Галина Кудла, Стефанія й Михайло Ходани, д-р Віктор Палис (Торонто), д-р Юрій Лисик (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монтреаль), Андрій Малецький і Мотря Кизич (Нью-Йорк), Алекс Столярський (Омага, Небраска), Майкл-Стивен Хумніцький (Мюрфрісборо, Тенессі) та Оксана Салдит (Денвер, Колорадо). Багато з вищеназваних організацій, фондаций, кредитівок, компаній та високоповажних добродіїв підтримують дослідження Батурина 15-18 років.

Щиро дякуємо голові редакційної колегії *Гомону України* д-р Олегові Романишинові, редакторці газети Оксані Соколик, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статей про вивчення Батурина у цій поважній газеті 17 років, а також семи буклетів. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців всебічно підтримують Батуринський проєкт у громаді та надають цінні поради.

У 2011-13 рр. КІУС і «Україніка» спільно фіндували видання трьох гарно ілюстрованих брошур Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого про результати розкопок Батурина 2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження й реконструкції гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепиного двору. Висловлюємо глибоку подяку Кредитовій Спілці «Будучність» (персонально головному управителю О. Процюк і менеджерці кадрів Х. Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президентові О. Стецеву за покриття коштів публікації чотирьох буклетів у 2015-18 рр. Грант на друкування останньої (сьомої) брошури цієї серії названих авторів *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика* (То-

Портрет гетьмана Івана Самойловича XVIII ст. *Україна – козацька держава*, 2 вид. (Київ, 2007), с. 390.

Територія колишньої фортеці Батурина з цитаделлю XVII ст. та подолом на березі р. Сейм. Усі аерофото Н. Ребрової, 2017 р.

ронто: Видавництво «Гомін України», 2018) надала Фондация *BCU Foundation* (голова Ради Директорів Р. Медик).

Буклети мають 24-36 стор. українською мовою, 50-80 кольорових ілюстрацій та видані на глянсованому папері. Ці науково-популярні історико-археологічні праці вказаних дослідників Батурина розраховані на широке коло читачів і вчених та рекомендується усім шанувальникам української старовини. Останні чотири буклети можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com). Шість брошур розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27ko-yi-ieliti maziepinogheo-devoru; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/347/palatsi-ivana-maziepi-ta-kirila-rozumovs'kogheo; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/356/rozkopki-u-baturini-2015-roku; http://www.ciuspress.com/catalogue/history/361/arhaeologheichni-deoslidei-baturina-2016-r; https://tinyurl.com/baturyn-booklet-seven).

* * *

У розкопках Батурина 2017-18 рр. разом брало участь 95 студентів та викладачів Національного університету «Чернігівський колегіум» (Чернігівський університет) і Глухівського національного університету, учні школи № 6 м. Глухова, співробітники Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ), Чернігівського обласного історичного музею та добровольці з різних міст України. Очілюнками Батуринської археологічної експедиції є старші наукові співробітники Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського університету д-р Вячеслав Скоороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Завідувач науково-дослідним відділом Національного заповідника «Глухів» і викладач археології України у Глухівському університеті мгр Юрій Кова-

ленко очолює групу студентів зі свого навчального закладу в складі Батуринської експедиції. Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і канадським виконавчим директором Батуринського проєкту, відповідальним за його фінансування, публікації, публічні лекції та рекламу в Північній Америці.

Дирекція і співробітники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» активно співпрацюють з дослідниками Батурина в Україні та Канаді. Діяльність заповідника сприяла перетворенню цього міста на один з популярних центрів туризму, проєкти й патріотичного виховання українців, особливо молоді. 2017 р. музеї та архітектурні пам'ят-

основної території Батурина у XIV-XVI ст.

Під час володіння Чернігово-Сіверщиною Великим князівством Литовським в XIV-XV ст. та Московською державою у 1503-1618 рр. фортецю й місто там не відновляли. Це відбулось після переходу Північного Лівобережжя під владу Речі Посполитої у 1618-48 рр. У той період поляки, литвини й білоруси активно переселялись на Чернігово-Сіверщину. Відбудова Батурина пов'язана з цією колонізацією та державними заходами Речі Посполитої оборонити її східні креси від експансії Московії.

За дорученням польського короля Сигізмунда III Вази, 1625 р. на високому березі р. Сейм, на місці городища княжої

Укріплення, Воскресенська церква, первинна гетьманська резиденція та скарбниця замку-цитаделі XVII ст., реконструйовані 2008 р. на основі археологічних досліджень.

ки Батурина загалом оглянуло понад 175 тис. туристів з України і з-за кордону. У порівнянні до 2016 р. число відвідувачів міста збільшилось на 27 тис., а від 2014 р. – на 46 тис.

* * *

Археологічні дослідження території Батурина встановили, що зародком міста була деревоземляна фортеця, яку побудували для захисту південно-східних кордонів чернігівського князівства наприкінці XI ст. До минулого року археологи вважали, що після її зруйнування монголами у 1239 р. життя там завмерло до XVII ст. Проте розкопки Батурина 2017 р. дозволили Ю. Ситому уточнити, що поселення на терені міста відновилося у другій половині XIII ст. Але досі відсутні археологічні дані про заселення

доби, спорудили замок Батурин площею 1.3 га. Тоді поновили вали й рови XI ст., звели дерев'яні стіни, вежі й браму. У замку («дворі панському») знаходились зрубні резиденції польських магнатів, управи королівських осадчих і каштелянів та приміщення для жовнірів і козаків гарнізону.

У 1630-40-х рр. з напільного боку від замку-цитаделі королівська адміністрація і магнати побудували велику на ті часи деревоземляну фортецю площею 26.4 га. На південний схід від фортеці вздовж високого берега Сейму та у його заплаві, на подолі, почали формуватись неукріплені торгово-ремісничі посади. Розкопки на південно-східній околиці, Гончарівці, виявили залишки слободи гончарів другої чверті XVII ст.

➡ Розкопки...стор. 6

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017-2018 рр.

➡ Продовження з стор. 5

Реставрований палац Розумовського 1799 р. з двома флігелями і регулярним парком у Батурині.

1635 р. Батурин згадується у польських джерелах вже як значне укріплене поселення. Він був важливим військово-адміністративним і колонізаційним центром Речі Посполитої на Посем'ї і форпостом на неспо-

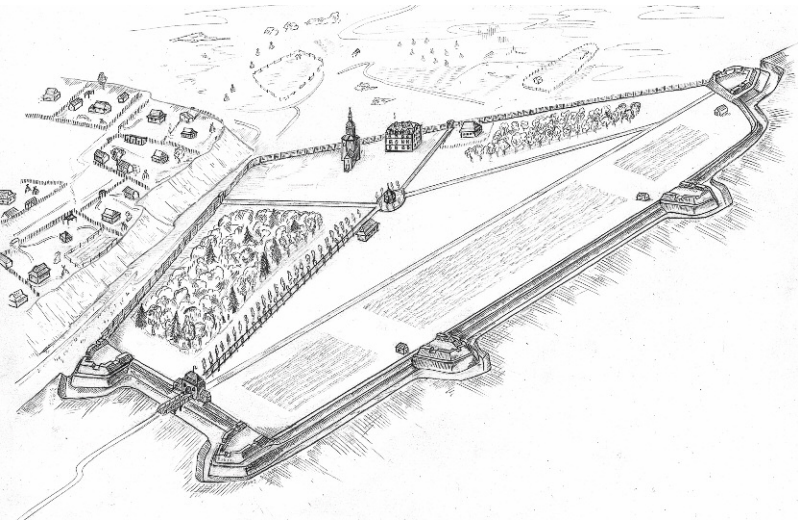
никнення до середовища місцевого українського населення Батурина балтського етнічного елементу, вірогідно, разом з польськими й білоруськими колоністами. 1561 р. північно-східно Латвію (Лівонію) при-

лили «двір панський», а слобода гончарів на Гончарівці припинила існування у середині XVII ст. Під час тої війни деякі колоністи залишилися на боці Речі Посполитої чи втекли, як, наприклад, польський шляхтич Криштоф Силич, що володів землею під Батурином. Однак, очевидно, частина польсько-литовських колоністів, включно з шляхтою, залишилась у Батурині, прийняла православ'я і згодом асимілювалась переважачим українським населенням. Чимало річпосполитських шляхтичів Чернігівщини, зокрема рід Силичів, увійшли до складу козацької старшини в другій половині XVII-XVIII ст. Правдоподібно, що жінки, вихідці з Великого князівства Литовського і Лівонії, у більшій кількості, ніж чоловіки-військовики, пережили війну Хмельницького та Руїну й інтегрувались в українську спільноту Батурина. Цим можна пояснити простежену Ю. Долженком схожість краніологічних типів батуринських і балтських жінок XVII-XVIII ст. Нижче покажемо нові археологічні знахідки у Батурині, що свідчать про

жало до корінної української людности Чернігово-Сіверщини (центральноукраїнського краніологічного типу) і було спорідненим з мешканцями Київщини, Черкащини, Полтавщини, Сумщини, особливо Волині й Поділля козацького періоду. Це узгоджується з відомостями історичних джерел про інтенсивну міграцію з Правобережжя у Лівобережну Україну в другій половині XVII ст., особливо за Руїни. Наприклад, серед гетьманів, полковників і урядовців Гетьманщини, які мешкали у Батурині до його розорення 1708 р., було багато переселенців із західних українських земель, що лишались тоді під польським пануванням. Гетьман Пилип Орлик, котрий почав свою кар'єру писарем у Мазепиній столиці, народився і навчався у Литві до вступу до Києво-Могилянської Академії. Тож останні фізико-антропологічні студії вагомо доповнюють історико-археологічне вивчення населення ранньомодерного Батурина, його походження, склад та етнічні, економічні й культурні зв'язки з людністю інших регіонів України, Речі

що зберігались у Батурині, промовисто описані у козацьких літописах і документах. Провіщення гетьманської столиці також стимулювали її комерційні й культурні відносини з Західною, Північною і Схід-

Видатний український історик XIX ст. Микола Костомаров наводить унікальні й вражаючі відомості про участь в обороні Батурина, окрім вояків, міщан разом з духовенством і жінками, про їхній патріотизм та героїзм.

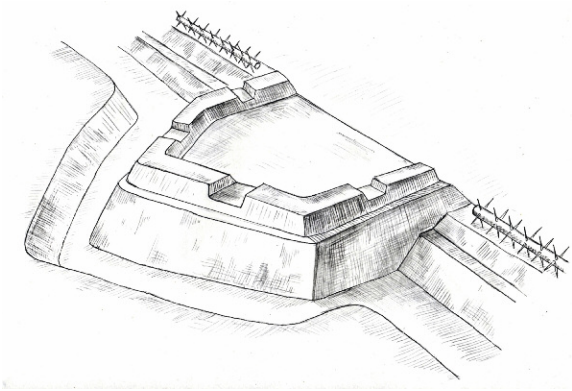

Укріплена садиба Мазепи на околиці Гончарівка та сусідній південно-східний посад Батурина до розорення 1708 р. Гіпотетична реконструкція О. Бондаря, 2018 р.

кйних кордонах з Московією. За писемними джерелами, магнати, шляхта, жовніри та ремісники з Польщі, Литви й Білорусі переселялись на ці східні креси. 1625 р. король Сигізмунд призначив осадчого Дригало (Довгялло), мабуть, литвина, володіти Батурином, а 1631-35 рр. Батуринською волостою управляв староста білоруського міста Бобруйська Петро Тризна. Дослідники керамічних пічних кахлів XVII-XVIII ст., масово знайдених під час розкопок у Батурині та інших поселеннях Чернігівщини, вбачають у їхній орнаменталізації й технології впливи таких виробів Литви й Білорусі того часу. Краніологічні обстеження 108 черепів з поховань батуринців XVII-XVIII ст., екстумованих археологами у 2005-09 рр. та 2015 р., дозволили фахівцям з фізичної антропології Юрієві Долженкові (Інститут археології НАНУ) виявити спорідненість антропологічних типів жінок Батурина та Латвії. Між чоловіками міста і балтами такої подібності не зафіксовано. Це вказує на про-

єднали до Великого князівства Литовського. У 1569-1629 рр. вона була у складі Речі Посполитої, а пізніше – Шведської імперії.

За Ю. Ситим, 1648 р., коли розпочалась національно-ви-

Земляний бастион, рів та вал з колодами-рогатками, що захищали гетьманську резиденцію на Гончарівці. Реконструктивний малюнок О. Бондаря, 2018 р.

звольна революція під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.), місцеві козаки повстали й звільнили Батурина від польсько-литовських магнатів та залоги. Археологічні досліді показали, що тоді спа-

його торговельні контакти з Латвією/Лівонією того часу.

На підставі порівняльних антропологічних досліджень Ю. Долженко зробив висновки про те, що основне населення ранньомодерного Батурина нале-

Укріплення Мазепиної садиби та їхня оборона гарматним і мушкетним вогнем. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка за реконструкціями О. Бондаря, 2018 р.

Посполитої та Східної Прибалтики.

У 1669-1708 рр. Батурин був столицею козацької держави і досягнув апогею свого територіального, демографічного, господарчого й культурного розвитку. Тоді на північний захід від фортеці виріс торгово-ремісничий посад Побожівка. Найбільш розлогий південно-східний посад розтягнувся вздовж високого берега Сейму на 2 км до околиці Гончарівка.

Піднесенню міста сприяли розміщення там гетьманських резиденцій і війська, державної скарбниці, генеральних канцелярій і суду, накопичення капіталів від збирання податків, зосередження у столиці багатих урядовців, козацької старшини, шляхти, духовної еліти, купців, західних інженерів, майстрів, архітектів та будівельників. Незлічені скарби гетьманів Івана Самойловича (1672-87 рр.) та Івана Мазепи (1687-1709 рр.),

Залишки валу й рову Мазепиною маєтку на Гончарівці. Світлина Ю. Ситого.

ною Європою, які відзначимо нижче. Батурин став відомим на Заході як головне, потужно укріплене й багате місто козацької України та метрополіс найбільш авторитетного у Європі гетьмана і князя Мазепи.

1708 р. він уклав альянс зі Швецією і підняв повстання за невіддільність Гетьманщини та Запоріжжя самовладній Російській імперії. Проте шведсько-українська армія не встигла прийти на допомогу повсталому Батурину.

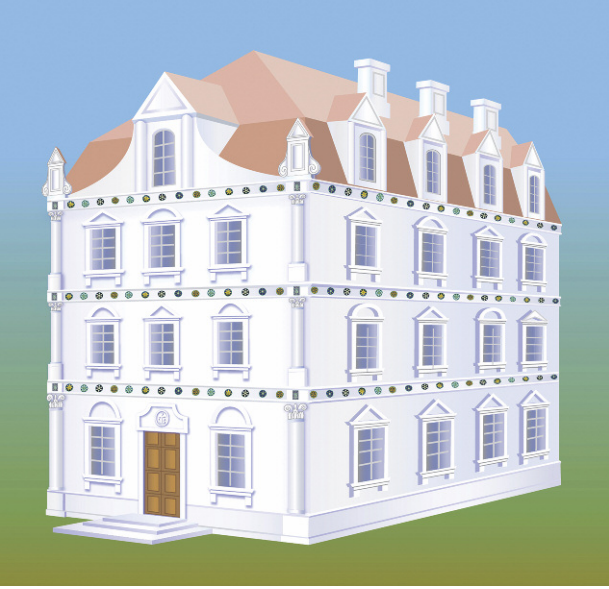
За наказом царя Петра I, московське військо під орудою генерала Олександра Меншикова, у складі 24 тис. піхоти та 6 тис. кінноти, напало на Батурин раніше підходу Мазепи з союзниками. Сили нападників учотверо переважали батуринський гарнізон, що нараховував 7.5-8 тис. козаків і сердюків гетьманської гвардії. 1 листопада російське військо безуспішно і з тяжкими втратами штурмувало міську фортецю, але вночі йому вдалось її захопити за допомогою зрадника.

Коли царське військо вдерлось до фортеці, останніх захисників очолив дякон та його донька, які обидвоє полягли у битві. В описі Батурина 1760 р. також згадується замковий священик о. Василь Пісковський, котрий брав участь у повстанні Мазепи й загинув.

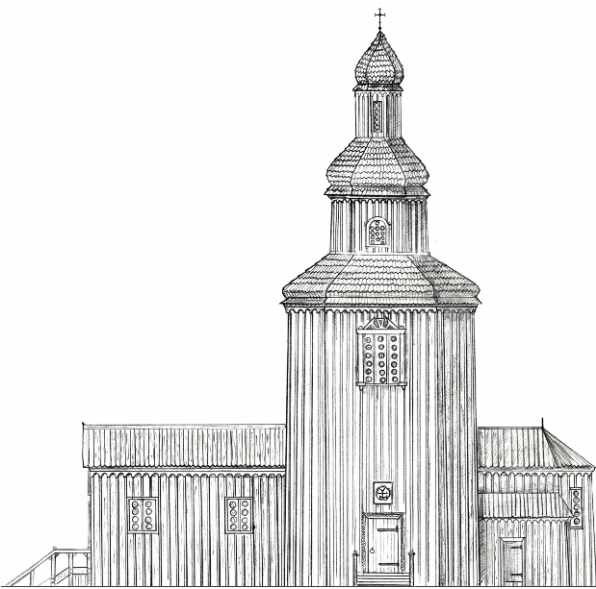
М. Костомаров твердить, що історичні джерела та народні перекази одноставно говорять, що військо Меншикова по-варварському поголовно вирізало усіх батуринців від старого до малого, пограбувало й спалило місто дотла. Вість про цілковите знищення гетьманської столиці разом з її мешканцями зтероризувала і деморалізувала цілу Україну, тяжко вразила Мазепу та його соратників.

За переконливими підрахунками провідного дослідника цієї трагедії, історика Сергія Павленка (Чернігів), у захопленому Батурині вигубили 11-14 тис. українських військовиків та цивільних громадян. Нові архео-

➡ Розкопки...стор. 7

Мурований палац Мазепи на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

Дерев'яна церква Мазепиною двору на Гончарівці (перед 1700 р.). Гіпотетична реконструкція О. Бондаря, 2018 р.

Розкопки цегляного будового фундаменту (до 1708 р.) біля колодязя гетьманської садиби на Гончарівці. Знімки розкопок Батурина 2017 р. Ю. Ситого.

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017-2018 рр.

➔ Продовження з стор. 6

Гетьман Пилип Орлик, творець першої української конституції. Художник Артур Орлюнов (Київ). Публікується за дозволом автора.

логічні дані про розорення Мазепиною столиці розглянемо наприкінці статті.

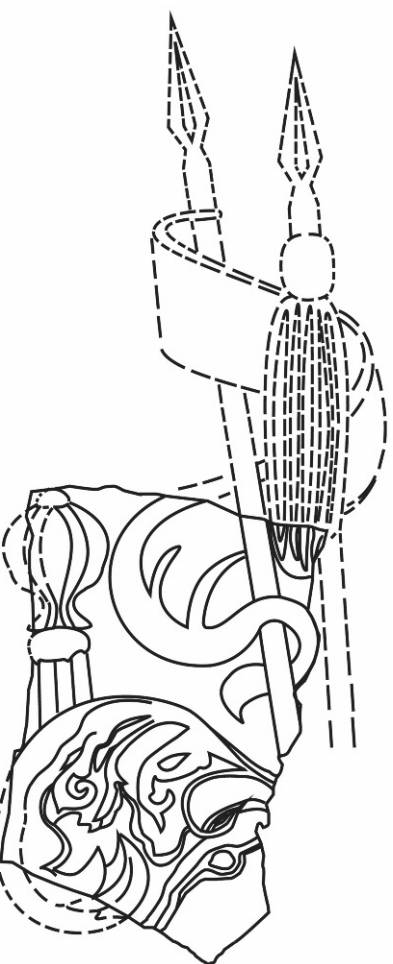
Через півстоліття руїни й запустіння Батурина останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський (1750-64 рр.) привласнив і відбудував місто та повернув йому статус столиці козацької держави. 1764 р. Російська імперія скасувала Гетьманат. Проте Розумовський продовжував розбудовувати й заселяти Батурин і розвивати його промисловість до кінця свого життя у 1803 р.

На околицях міста він заснував кілька мануфактур і господарчих підприємств, лісопильню, цеглярню та виробництво інших будівельних і декоративних матеріалів. За В. Мезенцевим, у 1751-53 рр. на північно-західній периферії гетьман спорудив великий дерев'яний однопверховий палац з домовою церквою і флігелями для прислуги та гостей у пізньобароковому стилі за проектом архітектів Андрія Квасова та, ймовірно, італійця Антоніо Рінальді. Площа цього маєтку Розумовського з садом була 8,6 га. Дерев'яну гетьманську резиденцію розібрали 1821 р. Більш розлогою інформацію про перший осідок Розумовського у Батурині та графічну реконструкцію його втраченого палацу представлено у нашому буклеті 2015 р.

На південній околиці Теплівка Розумовський у 1799-1803 рр. побудував свій найбільш амбітний мурований триповерховий палац з двома двоярусними флігелями. Дизайнером цього шедеву нео-класичної архітектури був шотландський архітект

Фрагмент, що походить від теракотової кахлі з гербом Мазепи початку XVIII ст., знайдений на подвір'ї Орлика 2017 р. Знімок Ю. Ситого. Промальовка рельєфних зображень і гіпотетична реконструкція частин пірнача, короги, бунчука та листа аканту В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, 2018 р.

За дослідженнями В. Мезен-

цева, між 1696 р. і 1700 р. Мазепа спорудив мурований триповерховий пишно оздоблений палац на околиці Гончарівка, що знаходиться за 2 км від фортеці Батурина. У той час південно-східний посад підходив до меж його садиби.

Свою головну резиденцію на Гончарівці гетьман побудував і прикрасив загалом за стилем зрілого центральноєвропейського барокко. Але західний декор її фасадів збагатили керамічними полив'яними різнобарвними розетками, типовими для сакральної архітектури Києва XVII-XVIII ст.

Цьогоріч знавець середньовічної і модерної фортифікації д-р Олександр Бондар (Чернігівський історичний музей) опублікував важливу статтю про оборонні споруди, планування й забудову цієї Мазепиною садиби. Він також підготував реконструктивні план і малюнки цілого комплексу, двох бастіонів та садибної церкви.

Вірогідно, укріплення маєтку спорудили одночасно з гетьманським палацом. Фортеця Гончарівки розташована на пляті високого берега Сейму і має п'ятикутну форму в плані. Її площа є біля 9 га. Але археологи виявили й дослідили забудову тільки у північно-східній частині, площею біля 2,5 га, де локалізується подвір'я Мазепи. Решта території городища лишилась незаселеною у XVII-XVIII ст. і відводилась під різні посадки.

З півночі маєток захищав рівчак зі струмком, а з північного сходу – стрімкі схили берегової тераси. З боку поля, з заходу й південного заходу, його укріпили ровом з гліссом, валом та п'ятьма земляними бастіонами переважно п'ятикутної форми. О. Бондар гадає, що замість дерев'яних стін і веж на валах та бастіонах насипали земляні бруствери, які розмились від опадів. При загрозі нападу на бруствери могли горизонтально встановити колоди (рогатки), рясно обсажені кілками, або великі кошики, забиті ґрунтом. Вони прикривали мушкетерів на валах і гармашів з гарматами на бастіонах та перешкождали подоланню цих укріплень штурмуючими.

О. Бондар зробив висновок про те, що полігональні земляні оборонні споруди Гончарівки побудували на шкварт бастіонних регулярних фортець Голландії, які вважались взірцевими в Європі XVII ст. Вищеописані бастіонні укріплення головної резиденції Мазепи у Батурині є найранішими відомими у Лівобережній Україні. Підсилення їх гліссом також було новим запозиченням з тогочасного західного воєнно-інженерного мистецтва.

Дослідник вважає садибу Гончарівки першим у Гетьманщині зразком палацово-оборонного комплексу, т. зв. *palazzo e fortezza* («палац і фортеця»), що виник в Італії у XVI ст. і прийшов на зміну середньовічним мурованим та дерев'яним замкам. Такі комплекси поєднували ранньомодерну цивільну палацову архітектуру, яку репрезентували Мазепині покої на Гончарівці, з переважно бастіонними фортифікаціями. З кінця XVI ст. цей тип італійських укріплених вілл поширився у Західній Європі та Речі Посполитій. В Західній Україні він з'явився на початку XVII ст.

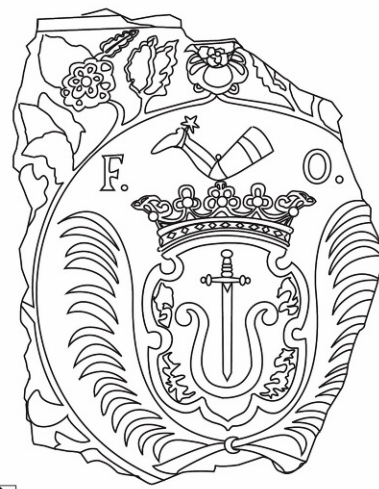
За графічною реконструкцією гетьманської садиби на Гончарівці О. Бондаря, усі її доріжки, що з'єднували браму з

бастіонами й спорудами, були прямі. Вони ділили територію маєтку на ділянки майже правильних геометричних форм: підпрямокутну, трикутні та трапецієвидні. Між алеями вчений згодом розмістив фруктовий сад, березовий гай та орне поле, відомі там за описами Батурина XVIII ст. Він відзначив, що відтворена ним мережа доріжок Мазепиною садиби нагадує регулярне розпланування т. зв. «французьких парків», яке, наприклад, відновили у палацово-парковому ансамблі Розумовського на Теплівці. Дизайн таких насаджених парків і садів з геометричними формами клумб і газонів та прямими чи фігурними алеями був модним у Франції в добу барокко й походить з ренесансної Італії. За О. Бондарем, виявлене ним регулярне планування гончарівської садиби Мазепи з садом і гаєм є найранішим відомим зразком у Центральній Україні.

Його графічна реконструкція дозволяє у світлі останніх досліджень візуально уявити головну резиденцію володаря України з її передовими для Гетьманщини кінця XVII ст. бастіонними полігональними земляними укріпленнями, регулярним розплануванням палацово-оборонного й садового комплексу та будівлями, розкопаними натеper археологами. Мазепа міг замовити створити свій осі-

Частина керамічної полив'яної пічної кахлі з найранішим відомим родовим гербом та ініціалами Орлика, знайдена на його оселі 2018 р. Фото Т. Кербут. Промальовка рельєфних зображень С. Дмитрієнка.

док на Гончарівці за взірцями тогочасних фортець і барокових палацово-паркових ансамблів Заходу. Він бачив їх під час його служби при королівському дворі у Польщі та дипломатичних місій, навчання й подорожів до Німеччини, Голландії, Франції та Італії у 1650-60-х рр.

Багаторічні археологічні дослідження не виявили на Гончарівці слідів бойових дій і людських останків. На думку В. Мезенцева, гарнізон Батурина перед нападом переважаючого російського війська лишився недостатнім для оборони фортеці міста і окремо садиби Мазепи на Гончарівці. Тому усіх захисників зосередили на одній фортеці. Тим більше, що вона була просторою і саме там Мазепа зберігав арсенали зброї, військового спорядження та за-

Мазепин герб, облямований рельєфними зображеннями зброї, військового обладунку, бунчуків та знамен, на срібних позолочених шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці 1695 р. Чернігівський історичний музей. Фото В. Мезенцева.

Цегляний фундамент резиденції Орлика у Батурині 1700-08 рр. Розкопки 2017 р.

бинця. Він мав п'ятигранну вівтарну апсиду, орієнтовану на північний схід. З боків до неї прилягали малі підквадратні жертвовник і паламарня. Очевидно, стіни склали з брусів й обшили шалівкою. Так, дизайн церкви головної Мазепиною резиденції у Батурині належав до народної дерев'яної монументальної культової архітектури Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст.

Однак цей храм мав незвичайне для дерев'яних споруд геральдичне оформлення, що зображено на реконструкції О. Бондаря. Вірогідно, на його фасаді понад входом встановили масивну керамічну плиту з рельєфним гербом і монограмою Мазепи у рослинно-квітковому облямунні та кириличним написом, де відзначено фундацію ним церкви і дату її побудови чи освячення. Герб там міг бути позолоченим, а тло плити побіленим. Великий уламок цієї деталі знайшли під час розкопок на південь від палацу Гончарівки у 2011 р.

Вона була подібною до цілої прямокутної керамічної меморіальної заставної дошки розміром 68 x 58,5 x 5 см, яка прикрашала фасад над входом до мурованої церкви св. Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму XVIII ст. На ній добре збереглися майстерні рельєфні герб і монограма Мазепи та повний напис, що прославляє гетьмана за фінансування спорудження храму колегіуму в 1700-02 рр. Зараз ця меморіальна дошка експонується на виставці ікон та портретів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». 2012 р. член Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) і В. Мезенцев опублікували їхню комп'ютерну реконструкцію її первинного вигляду з позолоченим гербом Мазепи, вписаним у вибгаливий теракотовий вінок з соковитим квітковим орнаментом та побіленим фоном. Опорядження храму Гончарівки подібним рідкісним дорогим геральдичним барельєфом з рослинно-квітковим декором і ктиторським написом говорить про непересічне значення церкви головної гетьманської столичної резиденції, незалежно від її дерев'яної народної архітектури.

Раніше дослідники уявляли, що палац був єдиною мурованою спорудою Мазепиною подвір'я на Гончарівці, а інші його будинки були зрубиними. Однак минулого року археологи відкрили там рештки досі невідомої цегляної будівлі.

За 19 м на захід від місця палацу знаходиться овальна у плані западина від засипаного колодязя гетьманської садиби, довжиною 13 м, шириною 6 м і глибиною 1,7-2 м. 2017 р. за 3,5 м на північ від краю западини

➔ Розкопки...стор. 8

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017-2018 рр.

➡ Продовження з стор. 7

Розкопки цегляних фундаментів південної прибудови третьої чверті XVIII ст. до комплексу адміністративних споруд Розумовського на маєтку В. Кочубея у Батурині 2017 р.

Мурована канцелярія Київського козацького полку 1756 р. в смт. Козельці Чернігівської обл. Світлина В. Мезенцева.

археологи розкопали фунда-
мент. В плані він має підква-
дратну форму, розміри 2,5 х 2,7
х 0,5 м і заглиблений у куль-
турний шар до материка. Фун-
дамент муровано технікою бу-
тової кладки з битої цегли, за-

Керамічна пічна кахля,
розписана глянзурою на кшталт
голландської художньої майоліки
другої половини XVIII ст., з
розкопок решток південної
прибудови до урядових споруд
Розумовського. Фото
археологічних знахідок 2017 р.
Ю. Ситого.

литой вапняковим розчином. У
товщі кладки виявили залишки
горизонтально покладеної де-
ревини від субструкцій. Зазви-
чай їх використовували у му-
руванні підмурків і стін серед-
ньовісних та ранньомодерних
монументальних будинків.

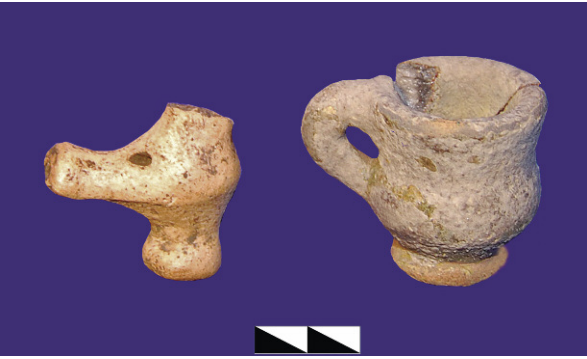
Ю. Ситий датує спорудження
фундаменту кінцем XVII – по-
чатком XVIII ст. і відносить
цю будівлю до комплексу Ма-
зепиної садиби. Дослідники мір-
кують, що розкопана кладка
була фундаментом одної з кіль-
кох потужних опор-пілонів пе-

Зліва і в центрі: срібні шиллінґи шведської королеви
Христини Вази, карбовані у Ризі в Лівонії 1635-54 рр.
Справа: срібний солід Шведської Лівонії
(після 1644 р). Знахідки у Батурині 2017 р.

рекриття колодязя, які оточу-
вали його навколо. Подальші
археологічні дослідження реш-
ток цієї споруди перевіряють і
уточняють попередню версію про
її конструкцію, атрибуцію, час
побудови та руйнації.

2018 р. на дні западини заси-
паного колодязя експедиція роз-
копала залишки двох поздов-
жніх стін коридору, складених
з цілої цегли Мазепиною часу.
Внутрішня ширина коридору

Керамічні полив'яні народні іграшки XVII-XVIII ст.,
знайдені у Батурині минулого року.

біля 2 м, і його стіни відкрили
на довжину 5 м. Ю. Ситий гадає,
що він тягнувся з заходу на схід
на 7 м до колодязя. Товщина
стін коридору 60-90 см, і в їхній
підшві виявлені виступи на
місці дверей. З коридору схід-
ці-бруси вели вниз до шахти
колодязя. Біля сходів цегляні
стіни збереглися на 1,3 м зав-
вишки. У південній стіні там
розкопали частину арки, мабуть,
від входу до підземелля. Ю. Си-
тий припускає, що то був му-
рований склепінчастий потаєм-
ний підземний хід, який сполу-
чався з колодязем і підвалом
сусіднього будинку Мазепиною
маєтку. Археологічні досліді
решток цієї загадкової споруди
і визначення її призначення та
зв'язку з іншими будівлями геть-
манського двору будуть про-
довжені.

Пилип Орлик був особистим
секретарем, найближчим емі-
сником і дорадником Мазепи
й користувався його особливою
прихильністю та довірою. У до-
носах генерального судді Василя
Кочубея царським властям на
Мазепу 1707-08 рр. донощик
звинувачує Орлика як найбільш
заангажованого у таємну дип-
ломатичну підготовку зриву
гетьмана з Москвою. В 1700-
07 рр. Орлик працював старшим
канцеляристом Генеральної вій-
ськової канцелярії у Батурині,
а 1707-08 рр. – генеральним пи-
сарем (канцлером) в уряді Ма-
зепи. Він продовжував вірно
служити гетьманові під час по-
встання і емігрував з ним до Мо-
лдови. Після смерті Ма-
зепи у 1709 р. Орлика
одностайно обрали на-
с т у п н и м
г е т ь м а н о м
у е к з и л і
(1 7 1 0 - 4 2
рр.). Він
очолив пер-

шу українську політичну емі-
рацію і до скону самовіддано
боровся за самостійну консти-
туційну Україну в союзі з єв-
ропейськими державами.
Мазепа пожував Орликові
двори, млини та інші маєтності
у Батурині, його околицях та
різних землях Гетьманщини.
Описи Батурина 1726 р. і 1760
р. згадують подвір'я «зрадника
Орлика», що стояли у пустці
без огорожі від погрому міста
1708 р. до се-
редини XVIII
ст. За Розумов-
ського ті пу-
стирі зайняли
нові поселенці.
В описі міста
1750 р. зустрі-
чаємо «місце-
вість Орликів-
щину», «перед-
містя Орликів-
щину» і «ліс

Орликівський», де, імовірно,
були резиденція й земельні во-
лодіння родини Орлика у Ба-
турині та околицях до 1708 р.
Однак за цими писемними по-
відомленнями не було можли-
вим локалізувати його садибу.

Бронзовий та срібний натільні хрести з
рельєфними й гравірованими орнаментами і
літерами XVII-XVIII ст. Розкопки на фортеці
(лівий хрест) та Кочубеевому подвір'ї 2017 р.

Торік археологи уперше вия-
вили залишки великої згорілої
споруди, яку надійно ідентифі-
кували з житлом знаменитого
українського державника, дип-
ломата і літератора. Воно зна-
ходилося на північно-західному
посаді Батурина, що у XVIII
ст. називався Побожівкою, на
городі садиби по вул. Тараса
Шевченка, 13.

У 2017-18 рр. там частково
розкопали фундамент шириною
біля 1 м, споруджений з битої
цегли на вапняковому розчині.
Верхній шар фундаменту і цо-
коль змурували з цілої цегли,
яку після руйнації будівлі майже
повністю розібрали для пере-
використання. Виявлено поділ
на дві кімнати, що розділяла
внутрішня дерев'яна стіна. На-
ступні розкопки решток цього
житла встановлять його план і
параметри.

Очевидно, воно мало зрубні
стіни та один поверх без під-
кліту. Прикладом подібної за-
можної одноповерхової хати,
складеної з брусів на цегляному
цоколі й потинькованої, є са-
дибний будинок середини XVIII
ст. полковника Київського ко-
зацького полку Юхима Дарагана
та його дружини Віри, сестри
гетьмана Розумовського. В ка-
зана пам'ятка збереглась у По-
корщині, околиці смт. Козельця
Чернігівської обл.

За розмірами цегли і пічними
кахлями, Ю. Ситий датує роз-
копане житло Орлика 1700-08
рр. Під час розкопок його за-
лишків 2017-18 рр. та археоло-
гічних розвідок на цій місцині,
проведених Ю. Коваленком 2016
р., знайшли багато уламків ках-
лів. Ю. Ситий вважає їх про-
дукцією ремісників Батурина
початку XVIII ст. На його оцін-
ку, досконалий технічний і ху-
дожний рівень кахлів груб гос-
поди Орлика наближається до
якості таких деталей палацу
Мазепи на Гончарівці. Але вони
не копіювали гетьманські зразки
і відзначаються оригінальністю
декору. Тож кахлі, знайдені на
резиденції Орлика, є цінними
творами керамічного ужитко-
вого і геральдичного мистецтва
Мазепиною столиці.

Аналіза фрагментів цих ках-
лів дозволила Ю. Коваленкові
припустити, що покої Орлика
мали дві чи більше ogrivальних
печей. Одна була облицьована
дорогими кахлями з вишукани-
ми рельєфними рослинно-квіт-
ковими орна-
ментами, забар-
вленими білою,
зеленою, си-
ньою та жов-
тою поливою.
Другу грубу
прикрашали те-
ракотові кахлі
без емалі зі
схожими че-
пурними ре-
льєфними рос-
линними візе-
рунками і слі-
дами побілки.

На деяких кахлях
глязура обгоріла. Це свідчить
про спалення резиденції Орлика,
очевидно, під час розгрому Ба-
туруна московським військом.
Її печі оздоблювали фризи,
складені з великих кахлів з ре-

Бронзовий перстень зі скляною печаткою кінця XVII – початку XVIII ст., знайдений на фортеці 2017 р.
Макрофото відбитків печатки на воску та промальовка рельєфного зображення С. Дмитрієнка.

льєфними гербами Орлика і
Мазепи. У 2014 р. та 2016-18
рр. знайшли чимало уламків те-
ракотових та полив'яних по-
ліхромних кахлів з їхніми ге-
ральдичними емблемами своє-
рідних художніх дизайнів.

Тут уперше надруковано
фото найбільшого фрагменту
кахлі з родовим гербом Орлика
«Новина», знайденого минулого
літа, та промальовку його ре-
льєфних зображень, виготов-
лену С. Дмитрієнком. У центрі
композиції знаходиться фігур-
ний щит із зображенням стилі-
зованої ручки від казана. Між
дугами ручки вертикально
вставлено оголений меч. Щит
увінчує корона, над якою по-
ставлено зігнуту в коліні ногу
лицаря у броні з острогом. На
кахлі щит з обох боків облямо-
вують пальмові гілки, котрі пе-
рехрещуються під ним. Ці ге-
ральдичні символи вписані в
овал, що утворює рясний рос-
линний орнамент барокового
стилю. Він заповнює кути й
краї квадратної кахлі як деко-
ративний картуш.

Над короною обабіч ноги ли-
царя розміщено ініціали Пилипа
(Филипа) Орлика латинськими/
польськими літерами: *F. O.* На
гербах шляхтичів і можновлад-

ців Гетьманщини у гравюрах
нерідко також знаходимо мо-
нограми та інші написи латиною
й польською мовою, окрім ки-
риличних текстів.

Кохля вкрита різнобарвною
глязурою, що обгоріла. В. Ме-
зенцев і С. Дмитрієнко готують
реконструкцію цього герба Ор-
лика технікою комп'ютерної
графіки з відтвореними кольо-
рами поливи. Її опублікуємо на-
ступного року в буклеті про
розкопки Батурина 2018 р. Під-
креслимо, що це є надзвичайно
важлива знахідка найранішого
відомого керамічного шляхет-
ського герба Орлика, котрий
він вживав, як служив старшим
канцеляристом та згодом гене-
ральним писарем до розорення
Батурина 1708 р. Дотепер були
відомі тільки дві сургучні від-
битки з його печаток на листах
1716 р. і 1719 р., що зберіга-
ються у Швеції. Там зображено
родовий герб Орлика, коли він
був гетьманом на еміграції, з
гетьманськими клейнодами, від-

мінними композиціями та де-
кором і без монограм.

Уламки кахлів з гербом Ма-
зепи, знайдені на місці житла
Орлика 2018 р., мають рельєфні
зображення фігурного щита з
якорю-подібним хрестом, шес-
тикутною зіркою та півмісяцем.
Щит фланкують фанфари, пра-
пори, списи, протазан і ствол
гармат. У 2016 р. Ю. Коваленко
там знайшов фрагмент поли-
в'яної кахлі з рельєфом жерла
гармати, а 2017 р. – уламок те-
ракотової кахлі з рельєфними
зображеннями частин пірнача,
козацької корогви, можливо,
бунчука (штандарта козацького
війська і символа гетьманської
влади) та листа аканту. Цей до-
слідник справедливо твердить,
що вони походять від деко-
ративної арматури (зброї, козаць-
ких клейнодів і
військового об-
ладунку) на ках-
лях з Мазепи-
ним гербом.

Таку інтер-
претацію сюже-
тів на знайдених
геральдичних
кахлях підтри-
мали В. Мезенцев
та С. Дмитрієн-

ко. Вони підготували прома-
льовки обох фрагментів кахлів
з арматурою, знайдених 2016-
17 рр., і на основі більших но-
вознайдених уламків обгорілого
керамічного герба Мазепи го-
тують його кольорову комп'ю-
терну реконструкцію для друку
в буклеті наступного року.

Подібні зображення гармат,
списів, пірначів, булав та іншого
озброєння, військової амуніції,
труб, барабанів, прапорів, ко-
рогов, бунчуків і броней були
досить поширеними в оформ-
ленні гербів української шлях-
ти, гетьманів, полковників та
козацької старшини у другій
половині XVII-XVIII ст. Най-
більше такої арматури бачимо
на їхніх геральдичних емблемах
на гравюрах та на деяких сріб-
них і позолочених окладах ікон
і шатах кіотів.

Однак В. Мезенцев відзначив,
що вона невідома на інших ран-
ньомодерних пісних кахлях Ук-
раїни, Речі Посполитою та Мос-
ковії. Численні зображення там

гербів не комбінували з арма-
турою. Так само не зустрічаємо
її на гербах еліти Гетьманщини,
зокрема Мазепиних, виконаних
на дереві, гаптуванні, литих гар-
матах і дзвонач, кухлях та на
спорудах у техніці керамічних
чи тинькових барельєфів. По-
казово, що арматура відсутня
у пишних композиціях герба
Мазепи на масивних керамічних
плитах, котрі прикрашали фа-
сади церкви св. Іоанна Черні-
гівського колегіуму та палацу
Гончарівки, а також на різь-
блених дерев'яних дверях 1694
р., знайдених на Чернігівщині.
Це дозволяє В. Мезенцеву вва-
жати, що мотив арматури на
кахлях з Мазепиним гербом,
які замовив Орлик для груб сво-

➡ Розкопки...стор. 9

Археологічні дослідження на
південно-східному посаді 2017 р.

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017-2018 рр.

➡ Закінчення з стор. 8

їх покоїв, є унікальним і не має аналогій серед кахлів та інших керамічних виробів України й польсько-литовської держави Нового часу. Але відомо, що саме той гетьман новаторські запровадив зображення зброї й клейнодів на печатках зі своїм родовим гербом та емблемою Війська Запорізького.

Так, після еміграції до Швеції у 1715 р. Орлик замовив там дві печатки з трохи відмінними дизайнами свого шляхетського герба «Новина». На них він додав зображення двох булав обабіч геральдичного щита і так відзначив свій статус відповідними інсигніями гетьманської влади. Опубліковані відбитки цих печаток 1716 р. та 1719 р. згадувались вище.

Для затвердження офіційних державних документів Орлик вживав печатку Війська Запорізького з образом козака з мушкетом на плечі. Вона схожа на державну печатку Мазепи зразків 1687 р. та 1705 р. Однак до 1713 р. у нижній частині тої печатки, під ногами козака, Орлик уперше додав арматуру: спис, пірнач, булаву, корогви, бунчук і гармату. Схожий мотив також з'являється на деяких печатках з гербами шляхти Гетьманщини і Речі Посполитої від другої половини XVII ст.

Звернемо увагу на те, що ті самі види зброї та клейноди, які зображено на державній військовій печатці гетьмана Орлика, виявлено на фрагментах кахлів з його оселі у Батурині. Це дає підстави В. Мезенцеву вважати, що Орлик раніше застосував подібну арматуру для оформлення Мазепиною герба на кахлях груб своєї батуринської резиденції 1700-08 рр. Замовник чи кахляр могли взоруватися на геральдичні емблеми Мазепи в обрамленні зброї, військового спорядження і клейнодів, котрі відомі на численних гравюрах та деяких срібних штаххт котів ікон, фундованих гетьманом. Проте, як вказувалось вище, на ранньомодерних керамічних кахлях України та її сусідів сюжет арматури був неприйнятним, і новація Орлика не дістала продовження й розповсюдження у їхній орнаментатії. Археологічні дослідження решток садиби найвидатнішого мазепинця і автора першої української конституції 1710 р. відновляться наступного літа.

У 2017-18 рр. експедиція продовжила розкопки на маєтку генерального судді В. Кочубея на південно-західній околиці Батурина. З кінця XVII ст. там збереглась цегляна одноповерхова резиденція цього високопосадовця, де зараз міститься Музей дому В. Кочубея запозвідника «Гетьманська столиця». До XIX ст. кам'яниця мала параметри 9,8 x 15 м. У другій половині XVIII ст. Розумовський тимчасово володів тим маєтком й проводив там будівництво.

2004-05 рр. Ю. Ситий розкопав рештки найбільшої прямокутної споруди, яку гетьман прибудував до південно-західньої стіни Кочубеєвої палати. Археолог визначив план прибудови, довжину 25,2 м й ширину 14,1 м. Вона була цілковито дерев'яною, без цегляних фундаментів.

Ю. Ситий гадає, що там знаходилось чотири чи п'ять огрівальних печей. Їх облицьували дорогими керамічними кахлями, розписаними кобальтовою і білою поливою з квітковими орнаментами й стилізованими зображеннями птахів та європейської архітектури у голландській пізньобароковій манері.

Вони подібні до ошатних пічних кахлів обох палаців Розумовського у Батурині. Вірогідно, гетьман імпортував їх з Нідерландів.

У 2016-17 рр. експедиція розкопала значну частину фундаментів меншої прямокутної споруди розміром 10 x 15 м, що Розумовський прибудував з південного заходу до вищеписаного дерев'яного дому. Кам'яниця Кочубея та дві зрубні суміжні прибудови до неї, очевидно, з'єднувались входами у єдиний комплекс.

Фундамент південної прибудови спорудили у підшві бутвою кладкою з битої цегли, залитої розчином. Його верхній обріз і цоколь змурували порядвою кладкою з цілої цегли. Збереглось до дев'яти рядів цегли у висоту. Цей солідний фундамент має ширину 1,2-1,3 м. Стіни, підлога й покрівля споруди були дерев'яними.

За Ю. Ситим, південна менша прибудова, як і господа Кочубея, мала три груби, оздоблені керамічними кахлями. В процесі розкопок залишків тої прибудови знайшли цілі й багато побитих зразків двох типів. Кахлі, розписані синьою, білою і бронзовою глянзурою з вигадливими рослинними візерунками на картушах, правдоподібно, є українськими чи російськими імітаціями модної у XVIII ст. артистичної голландської майо-

Учасники меморіального заходу, молодіжний хор «Народна криниця» Ніжинського училища культури і мистецтв.

ліки. Знайдені простіші кахлі здебільша без орнаментів, вкриті соковитою жовтою, білою, брунатною, синьою і бежевою емаллю, могли виготовити у керамічному цеху Розумовського в Батурині.

Ю. Ситий датує повністю дерев'яну найбільшу прибудову до кам'яниці Кочубея серединою XVIII ст. Спорудження південної прибудови та опорядження її груб описаними вище кахлями він відносить до третьої черги того століття, коли Розумовський відновив виробництво цегли й кахлів у Батурині.

В 2017-18 рр. археологи частково розкопали рештки його третьої споруди на Кочубеєвій садибі. Вона стояла окремо на південний схід від обох прибудов. Техніка цегляної кладки її фундаментів, що підтримували зрубні стіни, та знайдені різновиди пічних кахлів подібні до виявлених в одночасній південній прибудові. Однак товщина зовнішнього фундаменту там вужча, біля 0,5 м. Ю. Ситий припускає, що одна кімната цього будинку була кухнею, а друга – їдальнею. Він мав довжину приблизно 12 м та ширину 10 м. Остаточню його габарити, план і призначення встановлять нові археологічні дослідження.

Ю. Ситий вважає, що усі три розкопані будівлі були одноповерховими, не мали підвалів і разом з колишньою оселею В. Кочубея слугували управлі-

турині знаходились генеральна та сотенна канцелярії, генеральний і земський суди, архів, ка-раульні та інші управлінські, військові й правоохоронні структури Гетьманщини. На жаль, жодна з тих дерев'яних службових споруд не збереглась до нашого часу. Зразком державних будинків доби Розумовського є існуюча досі мурована двоярусна канцелярія Київсько-го козацького полку, що спорудили в стилі українського барокко з елементами рококо 1756-65 рр. в Козельці.

У другій половині XIX ст. родина Кочубеїв відкупила свій колишній маєток у Батурині. Тоді господарі розібрали усі дерев'яні споруди Розумовського і відремонтували й розширили кам'яницю В. Кочубея. Археологічні досліди залишків урядових будинків останнього гетьмана будуть продовжені.

2017 р. на Кочубеєвому подвір'ї знайшли дорогий малий срібний натільний хрест. Ю. Коваленко датує його 1740-50-и рр. і гадає, що він належав якійсь дитині з родини козацької еліти. Дослідник відносить цей артефакт до місцевих виробів і твердить, що на той час така форма, стиль та гравірований орнамент на задньому боці хреста були модними у Гетьманщині.

На лицьовій стороні артефакту відтиснуто восьмикінце-

вий православний Голгофський хрест. Згідно інтерпретації В. Мезенцева, на завершеннях трьох ramen викарбувано ініціали Ісуса Христа, Царя, за змішаною візантійсько-слов'янською іконографічною традицією. Там грецькі літери IC та X є канонічною абрєвіату́рою імені Христа, а кирилична літера Ц, очевидно, означає Його титул: Цар. Така коротка мо-нограма імені й титулу Христа, лише з чотирьох літер (IC, X, Ц), надзвичайно рідко зустрічається на православних хрестах з греко-кириличними написами Нового часу. Більш поширені там довші монограми для імені Христа (IC, XC) та його титулу (Цар Слави). Мабуть, таке скорочення звичайної монограми обумовлено малим розміром цього дитячого хреста.

В ході торішніх розкопок у колишній фортеці Батурина знайшли більший бронзовий натільний хрест. На перехресті він має стилізований терновий вінець з радіальними променями між раменами. На лицьовій стороні у центрі є рельєфне зображення вписаного восьмикінцевого православного хреста з мініатюрним терновим вінцем.

Ю. Коваленко переконаний, що цей дешевий бронзовий хрест віділює у Московії в XVII ст. й привезли до Батурина у гетьманський період. Подібні хрести-тільники носили старообрядці. Їх переслідували в Росії і багато з них знайшло притулок від релігійних гонінь у козацькій державі. Як видно, старовіри

та їхні культові предмети про-никали й до гетьманської сто-лиці.

На фортеці 2017 р. Ю. Ко-валенко знайшов раритетний бронзовий перстень з печаткою на октагональній скляній вставці кінця XVII – початку XVIII ст. С. Дмитрієнко детально обсте-жив мініатюрні рельєфні зоб-раження на печатці, зробив з неї відбитки на воску, їхні про-мальовку та макрофотографії. На печатці бачимо стилізоване зображення фортечного мура з двома вежами. Над фортецею летить орел, який бореться зі змієм чи драконом з лапами.

Дослідники артефакту В. Ме-зенцев та Ю. Коваленко однос-тайно твердять, що фортеця на печатці символізує Константи-нопіль. Там показано мітичний двобій двох названих істот у небі над містом. Таке видіння описано у повісті про захоп-лення візантійської столиці тур-ками в 1453 р. російського ав-тора Нестора Іскандера. У його творі кінця XV ст. орел уособ-лює християнство, а змії – му-сулманство. Їхня легендарна бо-ротьба була витлумачена візан-тійськими пророками таким чи-ном, що наприкінці християн-ство перемаже й знову запанує у Царгороді.

Ілюстрації цієї легенди були популярні у декоративному мис-тецтві Московії XVII ст. Золоті, срібні й бронзові персні-печатки того часу зі схожими компози-ціями знайшли в Тульській об-ласті та Мордовії РФ і на місці Богородицької фортеці XVII-XVIII ст., яка знаходилась на території м. Дніпра. 1687 р. царська власті спорудили її для російського гарнізону, що кон-тролював Запорізьку Січ. Поза цим в Україні нам невідомі ран-ньомодерні печатки з таким ві-зантійським мотивом. Вони пе-реважно мають геральдичні ем-блеми. Описаний сюжет також не зустрічається на гербах геть-манів, козацької старшини і шляхти та на барокових гра-вюрах України.

Це дозволяє В. Мезенцеву і Ю. Коваленкові гадати, що пер-стень-печатку, знайдену в Ба-турині, привезли туди з Московії за Мазепи. Такою не-гераль-дичною печаткою міг користу-ватися освічений козацький офі-цер, державний службовець, пи-сар чи священник, який не мав шляхетського походження і сво-го герба. Але її власник, напев-но, знав візантійську легенду, зображену на печатці, радше, за повістю Іскандера про падіння Царгороду, і мав культурні або церковні зв'язки з Московією.

Під час розкопок 2017 р. на батуринській фортеці, перед-містях Побожівка й Гончарівка та на садибі Кочубея також знайшли дві керамічні полив'яні іграшки, виготовлені у народній манері (рідкісне мале горнятко і звичайний свищик у формі стилізованого птаха), три фраг-менти орнаментованих терако-тових козацьких люльок, дві залізні поясні пряжки, два мідяні гудзики, три олов'яні (свинцеві) мушкетні кулі, різні залізні ре-місничі й господарчі знаряддя місцевого виробництва XVII-XVIII ст. Знайдено дев'ять сріб-них польсько-литовських і три мідні російські монети того часу, два срібні шилінги швед-ської королеви Христини Вази, карбовані у Ризі в Лівонії 1635-54 рр., та срібний солід XVII ст. з Лівонії у складі Шведської імперії.

За останніми археологічними дослідками Ю. Ситого, півден-но-східній посадський ремісни-чий район, що знаходився між маєтками Мазепи на Гончарівці

Відзначення річниці загибелі Мазепиної столиці у цитаделі Батурина 13 листопада 2017 р. Тут і далі знімки В. Кошмала.

та Розумовського на Теплівці, знищило російське військо під час розгрому Батурина 1708 р. Лише через півстоліття там від-родилась слобода гончарів і цег-лярів, коли останній гетьман зно-ву заселив спустошене місто.

Минулого літа на північ від Мазепиної садиби археологи розкопали залишки дерев'яного житла, можливо, гончара, яке спалили під час того нападу. У котловані хати знайшли осколки вибухового чавунного ядра від гарматного обстрілу Батурина царським військом.

Так, у 2017-18 рр. археоло-гічна експедиція в Батурині від-крила цегляні фундаменти чо-тирьох, досі невідомих, споруд поблизу Мазепи і Розумовського. Почалися розкопки решток ре-зиденції Орлика. Там знайшли фрагменти пічних кахлів з най-ранішим відомим гербом Орлика та гербом Мазепи своєрідного дизайну, які будуть графічно реконструйовані.

Останні археологічні студії показують динамічний розвиток мурованого будівництва, реме-сла, керамічного декоративного і геральдичного мистецтва ук-раїнського барокко та широки торгові й культурні контакти столиці козацької держави з Голляндією, Річчю Посполитою, Шведською Лівонією та Мос-ковією. Вперше у Батурині знайшли імпортний перстень-печатку з візантійським худож-нім сюжетом. Виявлено нові археологічні свідчення про ро-зереження ремісничих районів Мазепиної столиці армією царя Петра. Результати розкопок Ба-туруна 2018 р. будуть деталь-ніше розглянуті у буклеті та статтях наступного року.

13 листопада 2017 р. Бату-ринський заповідник гідно від-значив річниці загибелі Мазе-пиної столиці. У меморіальному заході взяло участь біля 450 батуринців і гостей з Чернігів-ської й Сумської областей, Киє-

Виступ народного артиста України, лауреата Національної премії України ім. Тараса Шевченка Василя Нечегі біля пам'ятника жертвам Батуринської трагедії у цитаделі.

ва та інших міст України. Вста-новлена у Батурині багатолітня традиція відзначення роковин цієї трагедії вселяє віру в те, що розгolos про неї почують усі українці й світ і людство її не забуде.

* * *

Наступного літа наша архео-логічна експедиція відновить польові дослідження у Батурині. Однак, через бюджетні скоро-чення, невідомо, чи зможе Чер-нігівська обласна державна ад-міністрація надалі фінансувати там розкопки. За таких умов в Україні благодійна підтримка українців у Канаді та Сполуче-них Штатах Америки уможли-вить продовження Батуринсько-го археологічного проекту.

Його учасники звертаються до українських організацій, фун-дацій, компаній, громад і до-бровищців діяспори з проханням надалі підтримувати розкопки гетьманської столиці й публі-кацію їхніх результатів. Канад-ських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожер-твами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6.** Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project).**

Мешканцям США радимо на-діслати пожертви на адресу: **Mr. Stan Kamski, Treasurer, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4.** Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project).** Ці наукові ін-ститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподат-кування. Мешканці США от-римують посвідки для сплатчу-вання податків від американ-ського філіялу Понтифікаль-ного Інституту Середньовічних Студій Торонто. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проектом публікаціях та публічних допо-відах.

Додаткову інформацію про Батуринський проект у Північ-ній Америці можна отримати від його канадського виконав-чого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezent-sev@utoronto.ca. Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру багаторічну під-тримку історико-археологічних досліджень столиці козацької держави. З Вашою допомогою ми збережемо й продовжимо цей проект в ускладнених умо-вах воєнного часу в Україні.

Проф. Зенон Когут (КИУС), Д-р Володимир Мезенцев (КИУС), Юрій Ситий (Черні-гівський університет)